

Krzysztof Rutkowski
Białystok

Leksyka rosyjskiego prawosławia – próba klasyfikacji

Język jako zjawisko społeczne¹ jest niezbędnym warunkiem istnienia społeczeństwa, narzędziem komunikacji międzyludzkiej, motorem napędowym wszelkiej aktywności człowieka, dzięki czemu często stanowi swoiste zwierciadło epoki, w której funkcjonuje. W ekstremalnych przypadkach język sam w sobie, jako struktura nierozzerwalnie związana z egzystencją człowieka w cywilizowanym świecie, bywa narzędziem wykorzystywanym przez różne siły polityczne bądź społeczne do kształtowania pożądanego obrazu rzeczywistości, co zresztą dość wyraźnie rejestruje historia chociażby minionego stulecia.

W Związku Radzieckim język był jednym z podstawowych instrumentów formowania i utrwalania ideologii komunistycznej, jak również walki z religią, którą aparat państwowy postrzegał w kategoriach realnego zagrożenia dla ustroju panującego w tym kraju. Sfera sacrum, traktowana jako zbędny archaizm kulturowy oderwany od nowej rzeczywistości porewolucyjnej, była ustawicznie dyskredytowana i wypierana na margines życia społecznego. Naturalną, ale przecież jednocześnie i wymuszoną konsekwencją zakrojonej na szeroką skalę wieloletniej propagandy antyreligijnej była ateizacja społeczeństwa. Zjawisko to pozostawiło wyraźne ślady nie tylko w kulturze i obyczajowości narodu rosyjskiego – głębokim przemianom uległa również jego świadomość językowa, sposób postrzegania świata, a na płaszczyźnie samego języka – jego leksykalno-semantyczna struktura. Szcze-

¹ Н. Б. Мечковская, *Социальная лингвистика*, Москва 2002, с. 29.

gólne spustoszenie wojujący ateizm radziecki pozostawił w sferze kultury prawosławnej, co w konsekwencji musiało doprowadzić do deformacji jej płaszczyzny językowej. Jak pisze G. N. Sklariewskaja *в русской истории за годы советской власти лексика православной церковной культуры была отодвинута на периферию лексической системы и практически вытеснена из языкового сознания*².

Można powiedzieć, że leksyka rosyjskiego prawosławia stanowi pewnego rodzaju werbalne odzwierciedlenie jednego z rozdziałów historii społeczeństwa rosyjskiego, którego kultura oraz obyczajowość po okresie trwającego ponad 70 lat totalitaryzmu dziś na powrót zwraca się ku swoim korzeniom, sięgając właśnie do kultury prawosławia. Obecnie, kiedy prześladowania religijne oraz ideologiczna inwigilacja sfery *sacrum* przeszły już do historii, słownictwo konfesyjne wkracza w etap sukcesywnej reaktywacji w systemie leksykalnym współczesnego języka rosyjskiego³. Niestety, problem jego ewolucji w języku epoki radzieckiej jak dotąd nie doczekał się jeszcze wyczerpujących opracowań językoznawczych. Wyjątek stanowi tu dość już bogata, sprofilowana pod kątem słownictwa konfesyjnego, literatura leksykograficzna, która dziś, spełniając rolę propagatora, nie zajmuje się jednak opisem zagadnień dotyczących funkcjonowaniem tego typu leksyki w okresie porewolucyjnym. Z tego też względu warto przyjrzeć się jej bliżej.

Próbie obiektywnego sprecyzowania pojęcia *leksyka konfesyjna* może ułatwić, jak się wydaje, klasyfikacja semantyczna słownictwa należącego do tej grupy. Zaprezentowany niżej schemat kategoryzacji na poszczególne grupy tematyczne w znacznej mierze opiera się na podziale, który proponuje G. N. Sklarewska⁴, choć w dużym stopniu został on zmodyfikowany i dostosowany do potrzeb materiału:

- podstawowe pojęcia wiary: *ад, вера, воскресение, молитва, небо, покаяние, чистилище*;
- leksyka obejmująca nazwy hierarchii niebieskiej: *ангел, архангел, Бог, Богородица, сатана, серафим, херувим*;

² Г. Н. Скларевская, *Лексика русского православия в процессе языкового возрождения начала XXI века: ее место в лексической системе и культуре страны*, [в:] *Русистика и современность: Лингвокультурология и межкультурная коммуникация. Материалы IV Международной конференции 28-29 июня 2001 г.*, Санкт Петербург 2002, с. 23.

³ Ibidem, s. 27.

⁴ Г. Н. Скларевская, *Словарь православной церковной культуры*, Санкт Петербург 2000, с. 6-7.

- nazwy postaci biblijnych lub ich określenia (oprócz nazw własnych): *апостол, блаженный, волхв, мученик, пророк, преподобный, святой*;
- nazwy związane z hierarchią cerkiewną: *диакон, епископ, иерей, митрополит, патриарх, сан*;
- nazwy ludzi określające ich stosunek do religii: *атеист, безбожник, богохульник, верующий, грешник, праведник, раб Божий, свято-татец*;
- pojęcia z zakresu teologii chrześcijańskiej: *аскетизм, богословие, догмат, культ, патристика, Троица*;
- słownictwo związane z moralnością chrześcijańską: *грех, милосердие, прощение, смирение, покаяние*;
- nazwy obrzędów sakralnych: *брак, крещение, миропомазание, причащение, священство*;
- nazwy obrzędów i obyczajów świeckich mających związek z kulturą prawosławia: *заговенье, именины, крестины, поминки, рождественский сочельник*;
- kalendarz cerkiewny (święta, uroczystości, okresy w roku liturgicznym): *Благовещение, Вербное воскресенье, Вознесение Господне, Пасха, пост, Рождество Христово*;
- formy i elementy nabożeństwa: *литургия, утренняя, вечерняя, молебен, панихида, проскомидия*;
- modlitwy oraz pieśni cerkiewne: *антифон, Ектения, канон, паремия, стихира, тропарь*;
- nazwy budowli sakralnych: *лавра, монастырь, храм, церковь, собор*;
- świątynia oraz jej części: *алтарь, икона, иконостас, престол, при-твор, царские врата*;
- przedmioty wykorzystywane w nabożeństwie: *дарохранительница, дискос, потир, кадило, лжица, просфора*;
- księgi liturgiczne: *Библия, Минея, Новый Завет, Псалтырь, Священное Писание, Триодь, Часослов*;
- szaty liturgiczne: *камилавка, омофор, орарь, подрясник, риза, ряса, фелонь*.

Zaprezentowana tu próba klasyfikacji jest oczywiście umowna. Szeroka oraz wielopłaszczyznowa perspektywa pojęcia kultury prawosławnej stwarza pewne trudności w doborze odpowiedniego słownictwa w obrębie określonych grup tematycznych. Z jednej strony należy tu uwzględnić elementy bezpośrednio odnoszące się do kultury sakralnej (*церковь, Литургия, епископ*), z drugiej zaś nie sposób pominąć tej części sfery *profanum*, która niewątpliwie wykształciła się na gruncie prawosławnego *sacrum*. Porównajmy

tu chociażby takie wyrazy jak: *заговенье*⁵ ‘ostatni dzień przed postem, zapusty’, *именины* ‘dzień patrona, imieniny’, *калика переходжий* ‘wędrowiec, pielgrzym, również człowiek ubogi, najczęściej niewidomy, zbierający jałmużnę i śpiewający pieśni religijne’, *крестины* ‘rodzinna uroczystość organizowana po sakramencie chrztu’ czy *траур* ‘okres po czyjeś śmierci, w którym krewni zmarłego wyrzekają się hucznych uroczystości; też: rozpacz po stracie bliskiego’. Jak widać, wszystkie one charakteryzują pewne zjawiska z kręgu obyczajowości świeckiej (często ludowej), *de facto* silnie osadzonej jednak w tradycji prawosławia i będącej w stosunku do tej tradycji wtórnym elementem kulturowym. Niestety, o ile wyodrębnienie i tematyczne sklasyfikowanie słownictwa bezpośrednio związanego z kulturą sakralną (por. *епископ*, *Литургия*, *церковь*) nie stwarza większych trudności, to w drugiej grupie wyrazów (por. *заговенье*, *именины*, *калика переходжий*, *крестины*) zachodzi konieczność zastosowania określonego kryterium ich selekcji. We współczesnym języku rosyjskim funkcjonuje pewna ilość jednostek leksykalnych etymologicznie motywowanych chronologicznie wcześniejszymi wyrażeniami, posiadającymi wyraźne związki z kulturą prawosławia. Doskonałym przykładem mogą tu być wyrazy *благодарить* i *спасибо*. Analiza historyczno-językowa pozwala wyodrębnić w ich słowotwórczej strukturze elementy cerkiewno-słowiańskie, co niewątpliwie implikuje nawiązania do sfery religii, por. *благодарить* < *благо* + *дарить* i *спасибо* < *спасу* + *Бог*. W procesie ewolucji językowej tego rodzaju związki wyrazowe stopniowo ulegały leksykalizacji, a miejsce właściwych im pierwotnych konotacji konfesyjnych zajęło znaczenie neutralne. Dziś, oczywiście, należą one już do podstawowego zasobu słownikowego przeciętnego użytkownika języka rosyjskiego, a powiązania z kulturą prawosławia dają się tu wyeksponować jedynie na płaszczyźnie etymologicznej, a nie semantycznej. Z tego też względu podobne wyrazy oraz wyrażenia z punktu widzenia analizy językoznawczej powinny zostać potraktowane jako odrębna kategoria leksykalna. W przeciwnym wypadku badana grupa słownictwa pod względem ilościowym mogłaby osiągnąć zbyt duży zakres, jednocześnie trudny do sklasyfikowania pod względem semantycznym.

Podjmując zatem próbę wyselekcjonowania odpowiednich jednostek leksykalnych, mogących stanowić werbalne odzwierciedlenie poszczególnych elementów kultury prawosławia i jednocześnie usiłując je zdefiniować pod

⁵ Przykłady słownictwa konfesyjnego oraz jego definicje zostały zaczerpnięte z monografii A. Markunasa i T. Uczitiel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

jednym wspólnym pojęciem, należy mieć na uwadze wspomniany już wcześniej fakt ich wielopłaszczyznowej – *świecko-sakralnej* – przynależności językowo-kulturowej.

Wyodrębnienie leksyki związanej z rosyjskim prawosławiem wymaga również spojrzenia na kontekst historyczno-kulturowy jego rozwoju. Należy bowiem pamiętać, że podstawowy zasób słownictwa wywodzącego się z kręgu tej kultury wyznaniowej wykrystalizował się w pierwszych wiekach chrześcijaństwa, a więc jeszcze w okresie wspólnego wzrastania⁶ ukształtowanych znacznie później poszczególnych religii chrześcijańskich. Dlatego też znaczna jego część będzie charakteryzować elementy w mniejszym lub większym stopniu wspólne⁷, trwale zakorzenione w tradycji zarówno katolicyzmu, protestantyzmu, jak i prawosławia, choć, oczywiście, nierzadko wykazujące określone różnice o podłożu doktrynalnym, kanonicznym czy też kulturowym. Nie ulega przecież wątpliwości, że w pewien sposób znaczeniowo ekwiwalentne dla wszystkich konfesji chrześcijańskich będą, na przykład, niektóre nazwy świąt z kalendarza liturgicznego, sakramentów świętych czy też obrzędów sakralnych – należy więc je potraktować jako atrybuty reprezentatywne również i dla nomenklatury rosyjskiego prawosławia. W odniesieniu do odpowiednich par wyrazów należących do wyżej wymienionych grup tematycznych (na przykład *komunia* – *пр причастие*, *kościół* – *церковь*, *spowiedź* – *исповедь*, *Wielkanoc* – *Пасха* i innych) można by wprawdzie założyć, że stanowią one jedynie relatywne odpowiedniki semantyczne. Mając jednakże na uwadze ich zuniwersalizowane w kontekście poszczególnych religii chrześcijańskich znaczenie (głównie ze względu na pełnione funkcje czy sposób postrzegania w świadomości wspólnoty wierzących, np. *церковь* = *kościół* = *zbór* jako ‘budynek odpowiadający celom zgromadzenia liturgicznego, dostosowany do potrzeb kultu chrześcijańskiego, przestrzeń sakralna’), należałoby je zakwalifikować do grupy leksykalnych ekwiwalentów funkcjonujących na wspólnej płaszczyźnie znaczeniowej.

Niemniej jednak próba ekskercji leksyki z obrębu rosyjskiego prawosławia w kontekście jego historyczno-kulturowego rozwoju skłania do uwzględnienia słownictwa charakteryzującego elementy nie tylko wspólne dla wszystkich konfesji chrześcijańskich, ale i właściwe jedynie kulturze prawosławnej. Należy przypuszczać, że kształtowały się one głównie w okresie po oddzieleniu się Kościoła Wschodniego od Zachodniego, chociaż znaczące róż-

⁶ *Христианство. Энциклопедический словарь*, под ред. С. С. Аверинцева, Москва 1995, т. 2, с. 379.

⁷ *Ibidem*, s. 379.

nice dały się tu już zauważyć zanim nastąpił rozłam⁸. To zróżnicowanie, wynikające z pewnej odrębności atrybutów kultury chrześcijaństwa wschodniego (zarówno tego wczesnego, jak i „post-rozłamowego”), powinno również zostać uwzględnione przy próbie wyselekcjonowania słownictwa reprezentatywnego dla współczesnego rosyjskiego prawosławia. Elementy związane tylko z tym wyznaniem egzemplifikują liczne jednostki leksykalne, spośród których warto zaprezentować chociażby kilka. Oto one: *акафист* ‘rodzaj hymnu śpiewanego w Kościele prawosławnym na stojąco ku czci Jezusa Chrystusa, Św. Krzyża, Matki Bożej lub świętych’, *Иордань* ‘miejsce nad rzeką, jeziorem, gdzie w dzień święta Trzech Króli (Крещение Господне) odbywa się obrzęd święcenia wody’, *иконостас* ‘rząd ikon oddzielający ołtarz od pozostałej części świątyni’, *попадья* ‘żona duchownego prawosławnego lub wdowa po nim’ czy *царские врата* ‘carskie wrota, drzwi w centralnej części ikonostasu’. Można tu, oczywiście, zakwestionować odrębność niektórych z tych elementów, ich oryginalność kulturową, przynależność wyłącznie do sfery prawosławia, doszukując się bardziej lub mniej precyzyjnych znaczeniowych paraleli w innych konfesjach chrześcijańskich. Należy jednak dostrzec zasadnicze różnice na przykład między ikonostasem w świątyni prawosławnej a obrazem, czy nawet kilkoma wiszącymi obok siebie obrazami w kościele katolickim. Na podobne trudności możemy się natknąć, usiłując skorelować relatywne odpowiedniki semantyczne dla nazw niektórych pieśni czy modlitw poszczególnych obrządków chrześcijańskich – określają one bowiem zróżnicowanie oraz specyfikę obrzędowości sakralnej każdego z tych wyznań i tym samym stanowią dla nich pewien wyróżnik sakralno-kulturowy. Tego typu zróżnicowanie ilustrują między innymi niektóre wyrazy oznaczające elementy z zakresu obrzędowości cerkiewnej, por. *Ектения* ‘modlitwa zawierająca prośby, które dotyczą potrzeb i trosk wiernych’, *укоc* ‘pieśń składająca się z części narracyjnej o treści historycznej lub dogmatycznej oraz gloryfikacyjnej’ czy *мпопaнь* ‘krótka pieśń zbudowana z kilku wersów, według określonego wzorca, wyrażająca istotę święta i zasługi świętego, któremu jest poświęcona’. Dla podobnych nazw w terminologii katolickiej czy protestanckiej z pewnością trudno będzie znaleźć względnie precyzyjne ekwiwalenty znaczeniowe, a więc należy je potraktować jako reprezentatywne dla religii prawosławnej.

Konstatując powyższe rozważania, należy jeszcze raz podkreślić, że dobór odpowiednich jednostek leksykalnych mogących stanowić obiektywne odzwierciedlenie całokształtu kultury rosyjskiego prawosławia wymaga

⁸ *Leksykon religii od A do Ż*, pod red. B. Zasiecznej, Warszawa 1994, s. 65.

uwzględnienia zarówno słownictwa charakteryzującego elementy wspólne w obrębie wszystkich konfesji chrześcijańskich, jak też funkcjonującego jedynie w nomenklaturze prawosławnej. W konsekwencji ekscerpca tego typu leksyki skłania również do pominięcia elementów właściwych na przykład tylko wyznaniu katolickiemu czy protestanckiemu, choć bez wątpienia nie można pominąć tu faktu obecności w języku rosyjskim ich odpowiedników – w świadomości wyznawców prawosławia istniejących naturalnie tylko na poziomie werbalnym a nie jako namacalny składnik otaczającej rzeczywistości. Brak bezpośredniego powiązania wyrazów typu *ucnoweдальня, курия, литания, облатка* i innych z kulturowo-religijnymi realiami chrześcijaństwa wschodniego wynikająca z przynależności zaprezentowanych tu atrybutów (*konfesjonał, kuria, litania, opłatek*) do religijnej kultury Zachodu, każe zastanowić się nad zasadnością zakwalifikowania tego typu słownictwa do kategorii leksyki charakteryzującej rosyjskie prawosławie.

Kolejny i chyba ostatni problem teoretyczny, jaki powinien zostać scharakteryzowany przed przystąpieniem do właściwej językoznawczej analizy materiału badawczego, dotyczy bardziej precyzyjnego zinterpretowania samej definicji *prawosławna leksyka konfesyjna*. Wydaje się ona mało dokładna, a raczej zbyt rozbudowana, ponieważ obejmuje, jak się wydaje, dość szeroki zasób słownictwa często wykraczającego poza granice terminologii lub nie posiadającego bezpośredniego związku z elementami kultury prawosławia. *Prawosławna leksyka konfesyjna*, jako określenie, implikuje nie tylko całokształt prawosławnej kultury sakralnej, ale sięga również do osadzonej w niej silnie sfery kształtowanego przez stulecia *profanum*. Poza tym w jej słowniku terminologicznym znajdzie się również słownictwo reprezentatywne wyłącznie dla innych wyznań chrześcijańskich (problemy te zresztą zostały już poruszone we wcześniejszej części pracy). W związku z tym sformułowanie najbardziej precyzyjnego i zarazem zobiektywizowanego określenia dla badanego typu słownictwa wymaga uwzględnienia szerokiego spektrum związanych z nim zagadnień językowo- oraz historyczno-kulturowych pozostających w ścisłej korelacji z procesem kształtowania się kultury rosyjskiego prawosławia. Można by tu, oczywiście, wykorzystać spopularyzowane już głównie w leksykograficznej literaturze przedmiotu definicje typu *leksyka religijna* czy *leksyka chrześcijańska*⁹, jednakże w stosunku do całokształtu kultury prawosławnej obejmują one jeszcze szerszy zakres słownictwa niż

⁹ A. Markunas, T. Uczitiel, *Leksykon chrześcijaństwa rosyjsko-polski i polsko-rosyjski*, Poznań 1999.

leksyka konfesyjna. Niewystarczająco, a może wręcz zbyt precyzyjnym wydaje się również określenie *leksyka cerkiewna*¹⁰, ponieważ znacznie zawęży pole semantyczne badanego zagadnienia, kategoryzując jedynie te elementy, które, jak się wydaje, są bezpośrednio związane z prawosławną świątynią i jej najbliższymi znaczeniowymi peryferiami.

Jak widać, wyżej zaproponowane charakterystyki nie oddają dokładnego werbalnego odzwierciedlenia kultury rosyjskiego prawosławia, dlatego dla badanego słownictwa można podjąć próbę sformułowania może bardziej rozbudowanej, ale w większym stopniu precyzyjnej definicji opisowej. Uwagi oraz spostrzeżenia odnotowane w tej pracy skłaniają do zdefiniowania będącej tu przedmiotem opisu „*leksyki konfesyjnej*” pod pojęciem *leksyka z zakresu świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia*. Będzie to chyba określenie optymalne, nie budzące większych zastrzeżeń, z dość wyraźnym wskazaniem zakresu określonego badanego materiału.

Rozważania na temat leksyki świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia skłaniają do sformułowania kilku ogólniejszych wniosków:

1. Celem uwag oraz spostrzeżeń zaprezentowanych w pracy, określających ramowe wprowadzie a nie szczegółowe kryteria selekcji materiału badawczego, jest przede wszystkim umożliwienie ekscerpcji właściwej bazy materiałowej do dalszej analizy językoznawczej. Wydaje się, że z pokazanej grupy słownictwa o charakterze konfesyjnym ułatwią one dobór takich jednostek leksykalnych, które rzeczywiście będą reprezentatywne dla kultury rosyjskiego prawosławia. Pozwoli to na uniknięcie wielu nieścisłości i skoncentrowanie uwagi na określonych grupach leksyki.
2. Nie mniej istotny element analizy wstępnej stanowi również klasyfikacja semantyczna badanego słownictwa, wprowadza bowiem jego systematyzację ze względu na kategorie tematyczne. Ma ona na celu skupienie jednostek leksykalnych o podobnej treści znaczeniowej w większych grupach tematycznych.
3. Jednym z najbardziej zasadniczych elementów analizy wprowadzających do bardziej zaawansowanych etapów pracy wydaje się sformułowanie odpowiedniego określenia dla analizowanego słownictwa. Zaprezentowane tu pojęcie *leksyka świecko-sakralnej kultury rosyjskiego prawosławia* z pewnością precyzuje zakres mającego być przedmiotem analizy materiału badawczego.

¹⁰ Д. Л. Покровский, *Словарь церковных терминов*, Москва 1995.

SUMMARY

In the article the semantic classification of Russian Orthodox culture lexis is presented. One of the main problems is the selection of appropriate lexical items. These lexical items could be perceived as the verbal reflection of particular elements of Orthodox culture. It demands taking their both sacral and secular meanings into consideration. In attempting to precise the range of material to analyze should be considered both the elements typical for sacral culture as *епископ*, *Литургия*, *церковь* and terms closely connected with secular culture as *заговенье*, *именины*, *крестины*. Moreover, selecting appropriate lexical items should be noticed not only the expressions connected exclusively with the Orthodox culture (*акафист*, *попадня*, *царские врата*) but also the terms which are common for other Christian churches and denominations (*исповедь*, *причастие*, *Пасха*).